

Doktori (PhD) értekezés tézisei

**A KÖZÉPKORI FRANCIA NYELVŰ TÖRTÉNETÍRÁS
ÉS MAGYARORSZÁG
(13-15. sz.)**

Készítette:

DR. CSERNUS SÁNDOR

Szeged

1997

I. / A dolgozat célkitűzései

Az újabb szakirodalom áttekintése azt bizonyítja, hogy a történettudomány területén -- itthon és külföldön egyaránt -- ismét előtérbe kerültek azok az erőfeszítések, melyek a történeti források újbóli számbavételét célozzák; manapság már gyakran találkozhatunk a régebbi (a többnyire igen nehezen hozzáférhető, elsősorban 19. sz.-i) kiadások reprintjeivel, az ismert vagy kevésbé ismert szövegek új kiadásaival, de ezzel párhuzamosan mind gyakrabban kerül napirendre az eddig kiadatlan szövegek sajtó alá rendezése is.

Ebben a folyamatban nyilvánvalóan nemcsak a régebbi kiadások hozzáférhetetlensége és a könyvkiadás technikai feltételeinek látványos javulása vagy a bibliográfiai kommunikáció dinamikus fejlődése játszik fontos szerepet, hanem az a szándék is, mely a történeti folyamatok tanulmányozásában a forrásokat ismét az érdeklődés homlokerébe állítja.

Mint ismeretes, a magyar medievisztika, az ország viharos, a forrásokat sem kímélő történetének következményeképp is, mindig megkülönböztetett érdeklődést mutatott az országhatárainkon kívüli szellemi központokban készült forrásanyag iránt, különösen akkor, ha a magyarság történetére vonatkozóan értékelhető információkat tartalmaztak, ami egyben azt is jelentette, hogy ezek a források vagy

forráshelyek a magyar történetírás számára gyakran nyilvánvalóan felértékelődtek. Ennek a forrásanyagnak a szisztematikus feltárása is a 19. századtól kezdődően indult meg nagyobb erővel: eredményei pedig természetesen szerves módon beépültek a magyar történetírás különböző produktumaiba.

Már az eddigi kutatások is egyértelműen bizonyították, hogy ebben a külföldön őrzött magyar vonatkozású anyagban a *franciaországi* levéltárak (különösen a BN, Arsenal, Dijon, Lille, Lyon, Marseille, Metz, Cambrai, Strasbourg levéltárai) a magyar történetírás számára is sok értéket halmoztak fel, és néha, részben még ma is kiadatlan, számunkra is becses dokumentumokat őriznek. Ugyanakkor az egyes források hozzáférhetővé válásával az is egyre világosabbá vált, hogy a különböző francia vagy francia eredetű szövegek magyar vonatkozású anyagai a hazai történetírás számára gyakran igen értékes információkat hordoznak.

Már a franciaországi "hungarica"-anyag eddigi gyűjtése során is számos magyar vonatkozású franciaországi vagy francia nyelvű forrás került elő, melyeknek szisztematikus gyűjtésére, elemzésére és közlésére a magyar kutatók generációi fordítottak megkülönböztetett figyelmet. A magyar medievisztika érdeklődését kezdetben (egyébként a széleskörűen jelentkező általános tendenciákkal teljes összhangban) mindenekelőtt a *latin nyelvű* anyag kötötte le, és elég sokáig viszonylag kevés érdeklődést mutattak a francia nyelvű (tehát többnyire "*kevésbé tudós*") források tanulmányozása iránt. Pedig elég régóta tudjuk, hogy Magyarország, a magyarok már a 11. század végétől kezdődően jelen vannak a rohamosan terjedő és mind nagyobb mennyiségben készített francia nyelvű szövegekben: nyilvánvaló az is, hogy ennek az anyagnak az érdekességét csak fokozhatja az a körülmény, hogy (a főúrtól a közrendűig) mindinkább szélesedő "publikumra" számíthatott, környezetére egyre növekvő hatást gyakorolt, s így

információi (szemben a tudós latin nyelvű szövegekével) a korábbinál jóval nagyobb körhöz jutottak el, s mintegy "beágyazódtak" a kor alap-ismeretanyagába.

A középkori Magyarország külkapcsolatainak, s általában véve a középkori magyar művelődés kapcsolatrendszerének alaposabb tanulmányozása következtében a szakirodalomban immár közhelyszámba mennek azok a megállapítások, melyek – egyébként többnyire teljes joggal – a magyar–francia kapcsolatok rohamos fejlődéséről, sokszínűségéről és intenzitásáról szólnak. Az elemzések egy része azonban a magyar-francia kapcsolattörténetet néha már Szent Mártontól (és nem is csak Szent Márton Pannóniába "visszatérő" kultuszától...) kezdi, és egyfajta fokozatos *sikertörténetről* számol be, mely egészen a 15. század végéig - 16. század elejéig eltart. Nem kétséges, hogy ennek az időszaknak egyes periódusai valóban az igen intenzív magyar–francia együttműködés korszakának tekinthetők, ugyanakkor véleményünk szerint az egész témakör valamivel kiegyensúlyozottabb megközelítést igényel. A dolgozat céljai közé tartozott e kapcsolatrendszer több lényeges elemének újbóli áttekintése, és *sokszínűségének* bemutatása.

Tekintettel a francia nyelvű anyag eddigi relatív "elhanyagoltságára", a disszertáció *fontos célkitűzése* volt a középkor francia nyelvű történetírásának áttekintése, és arra törekedett, hogy ennek során a lehetőségekhez mérten számba vegye azokat a forrásokat, melyek a *magyar* történelem, illetve *Közép-Európa* története szempontjából is hasznosítható információkat adnak.

A munka első fázisában ez a törekvés szükségszerűen vezetett el a középkori francia történetírás *egészének* a tanulmányozásához, s egyben fel kellett mérnie a *francia nyelvű* történetírás helyét és szerepét a középkori francia historiográfia fejlődésében.

Ebben a munkában a dolgozat mindenekelőtt a 19. század második felében és a 20. század fordulóján alkotó francia irodalomtörténészek illetve történészek

munkáira tudott támaszkodni; közülük a legnagyobb segítséget G. Paris, D. Nisard, G. Lanson, J. Bédier, P. Hazard, G. Doutrepont, P. Champion, R. Bossuat, továbbá a későbbiek közül elsősorban B. Guenée, J. Dufournet, M. Zink és J. Krynen munkássága nyújtotta; valamint a Németországban szerkesztett, de nemzetközi kutatógárdát mozgósító, többnyelvű összefoglaló alapmunka, a *Grundriss...*(GRLMA) 11 kötetes anyaga, mely a középkori neolatin szövegek tanulmányozása szempontjából immár megkerülhetetlen.

Forrásanyagunk *magyar vonatkozásainak* felderítéséhez pedig kiindulópontként főleg azok a kutatások szolgáltak, melyeket ugyancsak a múlt századtól kezdődően folyamatosan több tudósgeneráció folytatott; így elsősorban Marczali Henrik, Kropf Lajos, Karl Lajos, Kont Ignác, Győry János, Áldásy Antal, Eckhardt Sándor és Gábel Asztrik; s támaszkodhattunk arra a munkára is, amit a francia források feltárásában, megismertetésében és fordításában Mezey László, Kulcsár Zsuzsa és újabban Sz. Jónás Ilona és Szabics Imre (s a Roland-ének fordításával Rajnavölgyi Géza) végzett.

Mivel az általuk már feltárt anyag *rendszerzése*, *kiegészítése* és *gazdagítása* kezdettől fogva kutatásaink homlokterében állt, természetesen *feladatunknak* tekintettük az ismertebb és a kevésbé ismert szövegek alapos elemzését (beleértve a legfontosabb magyar vonatkozású részek *fordítását*) is, s kísérletet tettünk annak a képnek a felvázolására (illetve helyenkénti árnyalására), melyet a rendelkezésünkre álló forrásanyag Magyarországgal illetve egyes Magyarországgal *is* kapcsolatos részei lehetővé tettek. Ebben a munkában különösen nagy segítségünkre voltak a közelmúltban beindított új szövegkiadási programok (M. Zink, J. Dufournet, J. Monfrin).

A középkori magyar *történetírás* jellemzőinek, valamint a középkori Magyarország és *nemzetközi* kapcsolatrendszerének *történetének* tanulmányozásához a

régebbi feldolgozások és résztanulmányok mellett igyekeztem hasznosítani a témához kapcsolódó *legfontosabb* szakirodalmat, s köztük a legfrissebb feldolgozásokat is, s így (több lényeges tanulmány mellett) elsősorban Eckhardt Sándor, E. Kovács Péter, Engel Pál, Gábrriel Asztrik, Gyórrffy György, Klaniczay Tibor, Kristó Gyula, Mályusz Elemér, Makk Ferenc és Sz. Jónás Ilona munkáira támaszkodhattam. Az információk rendszerezésében nagy segítséget jelentett a Bossuat-féle *Dictionnaire... és Manuel...*, Favier *Dictionnaire...*-je, valamint a *KMTL* anyaga.

A kutatási programból így két nagyobb kérdéskör feldolgozása kerekedett ki: az egyik a középkori francia nyelvű történetírás fejlődéséről és főbb jellemzőiről ad alaposabb *historiográfiai* áttekintést, a másik pedig a kutatás során felszínre került *magyar vonatkozású* anyag konkrét hasznosításaként, a benne lévő információk komplex *tanulmányozását* célozta meg.

II./ A feldolgozás módszere, technikája és tematikája

A magunk elé tűzött célok megvalósítása tehát mindenekelőtt feltételezte a kiadott francia nyelvű forrásanyag áttekintését, ami igen sok időt és energiát emésztett föl; -- a konkrét szövegek beszerzése pedig kezdetben szinte kilátástalan vállalkozásnak tűnt. Több nagy középkorra vonatkozó "nemzeti" sorozatot -- mindenekelőtt a *Société de l'Histoire de France* (SHF), az *Académie Royale de*

Belgique, a *Monumenta Germaniae Historica* (MGH), a *Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores* (RBMS) -- kellett áttekintenünk, melyet tematikus forrásgyűjtemények (pl. *Les Historiens des Croisades*), a legismertebb történétírók (vagyis Villehardouin, Clari, Joinville, Froissart, Commines) műveinek *önálló* kiadásai, és több kisebb, gyakran *regionális* (Bretagne, Ile-de-France, Flandria, Burgundia, Toulouse stb. történetének jobb megismerését szolgáló) sorozat anyaga egészített ki. Egy ilyen anyagmennyiség tanulmányozásakor szinte természetes, hogy különböző színvonalú és gyakran eltérő kiadói koncepciót megjelenítő szövegekkel találkozhatunk, melyeknek a jegyzetapparátusa sem mindig segítette a magyar vonatkozásokat is tartalmazó művek azonosítását.

A szövegek döntő többsége *ófrancia* illetve *középfancia* nyelvű, jelentős területi szóródásokkal (és nyelvi sajátosságokkal, Angliától Oksztániáig, Pikárdiától Ciprusig...). A kiadások minősége erősen eltérő, de előfordulnak *bilingvis* (pl. ófrancia - modern francia) kiadások, és (többnyire részleges) francia fordítások is. A forráskiadványok magyar vonatkozású részei megjegyzetelésének színvonala rendkívül *egyenellen* (sokszor kifejezetten pontatlan); magyar nyelven pedig az anyagnak csak egy töredéke olvasható.

A tanulmány megírását több, mint *két évtizedes*, váltakozó intenzitású forrásgyűjtő tevékenység előzte meg, melynek részeredményei időközben különböző, főleg magyar és francia nyelvű tanulmányban jelentek meg, és emellett három szerző (Clari, Joinville és Commines) szövegéből hosszabb részek állnak rendelkezésre magyar fordításban. Célszerűnek láttam ebből az anyagból egy (terjedelmi okokból) szűkebb válogatást is adni, ezért a disszertációt több, magyar nyelven először publikált *dokumentum* illetve *szövegrész* egészíti ki, elsősorban *ófrancia* (Robert de Clari és Jean de Joinville) és *középfancia* (különösen Monstrelet, Des Ursins, Chartier, Du Clercq, Chastellain, Commines) nyelvről,

többnyire saját fordításban, úgy, hogy ezek a szövegek részben a konkrét szövegközi elemzésekhez kapcsolódnak, nagyrészt azonban a dolgozat mellékletében szerepelnek. (A dokumentumok egy másik, a dolgozat fejtegetései szempontjából fontos csoportját, melyet a szöveg illusztrálása és az összehasonlítás kedvéért ugyancsak a mellékletben közlünk, Szabics Imre, Kulcsár Zsuzsa és Cs. Tóth Annamária fordította. *Melléklet* N° 1.)

A dolgozat témája igen sok, a nemzetközi tudományosság érdeklődésének is a homlokterében álló, és rendszeresen tanulmányozott kutatási területtel (a francia nyelv kialakulása és fejlődése, a középkori francia irodalom, a francia nemzeté válás problémaköre, a keresztshadjáratok forrásanyaga és története, a területiális fejedelemségek kialakulásának folyamata és a kultúrára gyakorolt hatása, a politikai gondolkodás fejlődése...) van többé-kevésbé szoros kapcsolatban, melyeknek külön-külön is *könyvtárnyi* irodalma van.

Igy a dolgozat szövegét követő *Bibliográfia* anyaga (*Melléklet* N° 3.) mindenekelőtt az általunk ismert és felhasznált legfontosabb művek (gyakran egyenként is igen alapos, orientáló bibliográfiát tartalmazó) *válogatását* adja. A disszertáció középkori francia historiográfiára vonatkozó része döntően a nemzetközi szakirodalom francia, kisebb részben angol és sporadikusan német nyelvű anyagára támaszkodik.

A fentiek értelmében tehát a doktori disszertáció két fő részből, *három* nagyobb fejezetből és a *melléletekből* áll. Az első rész a tanulmányozásra kiválasztott forráscsoportot, a 13--15. század francia nyelvű történetírását vizsgálja, de mivel a középkori történetírásnak ez a szakasza korábbi *irodalmi* előzményekre támaszkodik, valójában kiindulópontnak a francia irodalom klasszikus alkotását, a 11. sz. végén keletkezett *Roland éneket* kellett tekintenie.

Az *Előszó* tézis-szerűen tartalmazza a dolgozat tervezetének rövid leírását és főbb céljait. Az *első rész első fejezetében* áttekinti a francia nyelvű történetírás kialakulását, a kialakulásához vezető körülményeket, valamint a latin és francia történetírás sajátos *együttélésének*, a kezdetben spontán, később a politikai szándék által is támogatott "bilingvizmusának" a korszakát. Ezzel összefüggésben az volt a célja, hogy bemutassa a francia nyelvű történetírás kibontakozásának és a "nemzeti monarchia" fejlődéséhez kapcsolódásának a folyamatát, valamint azt a kivételes szerepet, melyet a történetírás és a monarchia korabeli kultikus központja, a saint-denis-i apátság a Capeting-monarchia hatalmának dinamikus kibontakozása során játszott.

Célul tűzte ki a dolgozat a francia nyelvű történetírás néhány *műfaji* jellemzőjének a tanulmányozását, különös tekintettel azokra a kapcsolatokra, amelyek a francia nyelven kialakuló történetírást a vele szoros kapcsolatban álló más műfajokhoz -- elsősorban a *gesztához*, a *regényhez*, vagy éppen az *útleíráshoz* -- kötötte, továbbá azt, hogy rövid összefoglalást adjon a francia nyelvű történetírás legfontosabb középkori -- országon *belüli* és az *expansió* következtében létrejött külső -- központjairól.

A *második fejezet* a középkori francia nyelvű történetírás fejlődésének főbb szakaszait és legfontosabb -- ismert vagy kevésbé ismert, de a francia történetírás fejlődésében kulcsszerepet játszó, és az adott kor tanulmányozása tekintetében különösen jelentős -- *történetíróinak* bemutatására, s a különböző korszakok jellemző vonásainak felvázolására törekszik a 13--15. század közötti időszakban.

Ennek az első résznek a célja valójában az, hogy megpróbálja pótolni azt a hiányt, hogy a szakirodalomban a *francia nyelvű történetírás* fejlődéséről eddig nem született átfogó, *összegző* munka. Ugyanakkor a dolgozat, tekintettel az anyag rendkívüli mennyiségére, nem kíván ezen a területen teljességre törekedni, célja

mindenekelőtt az *orientálás*, a főbb csomópontok bemutatása és a fejlődés főbb *irányainak* jelzése lehetett.

A dolgozat azonban külön figyelmet szentel azoknak a hangsúlyeltolódásoknak, amelyek a francia nyelvű anyag szerkezetében, érdeklődésében és funkciójában megnyilvánulnak, és sajátos módon járulnak hozzá a nyugat-európai "történeti műveltség" fejlődéséhez illetve kibontakoztatásához. Mivel a tanulmányozás körébe vont francia nyelvű historiográfiai anyag jelentős része eddig többnyire a nagyobb irodalomtörténetek *kiegészítő* fejezeteiben, vagy az átfogó *történetírás-történetekben* kapott szerény epizód-szerepet, a tanulmánynak ez a része valójában arra vállalkozik, hogy *összefoglalja* és *rendszerezze* a francia nyelvű történetíráshoz vonatkozó eddigi ismereteket, *meghatározza* néhány fontos jellemzőjét, azaz *megírja a középkori francia nyelvű történetírás történetének vázlatát*, mely kiindulópontként szolgálhat a további elemzésekhez, illetve elősegítheti ennek az anyagnak egy későbbi, jóval komplexebb tanulmányozását.

A dolgozat *második* része (az eredeti terveknek megfelelően) az első részben bemutatott francia nyelvű történetírás *magyar vonatkozású* információinak egybegyűjtését adja, és -- a rendelkezésre álló anyag diktálta bontásban -- gyakorlatilag *századonként* nyit újabb fejezeteket: eszerint külön mutatja be a 14. századot megelőző, a 14. századi, elsősorban az Anjou-korhoz kötődő magyar vonatkozásokat, végül pedig az elbeszélő források anyagában a Zsigmond magyar trónra kerülésétől Hunyadi Mátyás koráig fellelhető adatokat.

Ismeretes, hogy a magyar történetírás a 19. sz. második felében, illetve a két világháború között (sőt, a 40-es években) komoly erőfeszítéseket tett a középkori magyar-francia kapcsolatrendszer bemutatására, elsősorban intenzitásának és folyamatosságának hangsúlyozására. Ez az anyag azonban az időközben napvilágra került tudományos eredmények és új források fényében alapos felfrissítésre,

helyenként pedig módosításra, pontosításra, kiegészítésre szorul. Ennek a munkának az elvégzése és egy alapos *bibliográfia* összeállítása ugyancsak a dolgozat céljai között fogalmazódott meg.

Logikus törekvése volt a munkának az is, hogy az újabb elemekkel kiegészített francia nyelvű forrásanyag tanulmányozását követően, megpróbálja felrajzolni a Magyarország-kép változásait, és hogy ezeknek az új információknak a birtokában az eddigieknél alaposabban vizsgáljon meg bizonyos -- munkahipotézisként felvethető -- kérdéseket, mint a kalandozások korának emlékei, a kereszteshadjáratokhoz kapcsolódó irodalom, a dinasztikus kapcsolatok hatása, az Anjou-kor magyar-francia kapcsolatainak természete, Zsigmond nagyívű diplomáciája, Hunyadi törökellenes harcai és a "Fehér Lovag" mítosza, "László-Lancelot" megjelenése, Mátyás szerepének a megítélése...

A dolgozatnak ez a -- részben már publikált, de többnyire az újabb kutatások alapján továbbfejlesztett -- második egysége tehát döntően annak a magyar--francia kapcsolatrendszernek a bemutatását és (legalábbis részben) *új értelmezését* kívánja adni, mely a két ország között a 12--15. század közötti időszakban fejlődött ki.

Ugyanakkor *nem volt célja* a disszertációnak a *teljes* magyar--francia kapcsolatrendszer áttekintése, hiszen a vizsgálandó témaköröket is szükségképpen (de nem kizárólagosan) a francia nyelvű források adatai határozták meg. Így a forrásanyag természetéből következően *hiányoznak* az elemzésből bizonyos területek, mint pl. a gazdag *egyháztörténeti* vagy az ugyancsak nem elhanyagolható *művészettörténeti* kapcsolatok rendszerének a bemutatása; -- forrásainkban ugyanis ezekre nem vagy alig történik utalás.

A dolgozat természetesen arra törekedett, hogy rendszeresen és tematikusan, *fejezetenként* összefoglalja a második rész anyagának legfontosabb megállapításait. A francia nyelvű történetírásból kirajzolódó Magyarország-kép egy kissé talán *más*

tónusú lett, mint az, amit egy teljes kapcsolattörténeti anyag alapján lehetne felvázolni: olyan, szélesebb összefüggésben talán *marginálisabbnak* tűnő témaköröket fejt ki bővebben, mint pl. a nikápolyi kereszties hadjárat nyugat-európai közvéleményre gyakorolt hatása, Zsigmond közvetítési kísérletének részletei, vagy V. László franciaországi leánykérő követségének színes leírása, melyek a hazai szakirodalomban (nem föltétlenül jogosan) eddig alig jutottak az *említés szintjén* túl, de amelyek a korabeli ember számára gyakran mégiscsak *elsődleges fontosságúnak* tűntek, és (még akkor is, ha éppen a kép, amelyet alkotni lehetett belőlük *kissé torz*, vagy esetleg *hamis*) az országgal kapcsolatos elképzeléseiket, sőt, politikai *döntéseiket* is motiválták.

Emellett a disszertáció vállalkozni kívánt az olyan, magyar vonatkozású utalások ismételt és alaposabb áttekintésére is, amelyeknek *történeti hitelességét* már a humanista korszak forráskritikája kikezdte (mint a frankok *trójai* eredetének, ill. *sicambriai* tartózkodásának gondolata), de amelyek a francia (sőt, tágabb értelemben a nyugati) *közgondolkodásban* hosszú időre (mintegy évezreden át) erőteljesen *meggyökeresedtek*, és a Magyarországgal, illetve tágabb értelemben a földrész keleti felével kialakított francia kapcsolatokat befolyásolták.

Eszerint tehát a tanulmányozott források gyakran *nem* (vagy nem csak) a *valóságot*, hanem a néha *fantazmagóriának* tűnő terveket tárják elénk, és ezáltal ahhoz nyújtanak kapaszkodót, hogy Magyarország, a magyar király, vagy a magyarok milyen helyet foglalnak el a francia nyelv által érintett területek népeinek *kollektív mentalitásában*. Célunk volt az is, hogy ezekre az elemekre is ráirányítsuk a figyelmet.

III./ Az értekezés legfontosabb eredményei

A disszertáció két fő részében meghatározott célkitűzések, és ennek következtében a reményeink szerint kimutatható eredmények "természete" némileg eltér egymástól: míg az *első* rész döntően a nemzetközi szakirodalom megállapításainak *összefoglalását*, és elsősorban annak meghatározott szempontok szerinti *újra csoportosítását* adja, s eredményeinek *hazai* megismertetését szolgálja, addig a *második* rész több *új* szempontot és még fel nem használt forrást von be az elemzésbe.

Az első rész tehát alapvetően egy olyan *historiográfiai* áttekintést ad, mely először állította vizsgálódásának középpontjába a *francia nyelvű* anyagot. Noha ez a megközelítés nyilvánvalóan a belső folyamatosságot hangsúlyozza a francia nyelvű történetírás fejlődésében, s így e történetírás különböző alkotásainak *kronológiai*, tehát "vertikális" kapcsolatait privilegizálja, a vizsgálódás során természetesen nem hagyhatja, és nem is hagyja figyelmen kívül azt a "horizontális" kölcsönhatást, mely az adott korszakban született *latin* nyelvű illetve *más műfajú* (döntően irodalmi) források és a francia nyelvű historiográfia között fennállt.

Ebben a megközelítésben a középkori francia nyelvű történetírás történetének feldolgozása, jellemzőinek bemutatása az *úttörő kísérletek* közé tartozik, mely igyekszik felhívni a figyelmet arra a körülményre is, hogy a francia nyelvnek (és különböző dialektusainak) milyen fontos szerepe volt a középkori európai írásbeliség alakulásában (hogy valójában a *latin* nyelv mellett a *francia* -- a kor szintjén -- egyfajta "világnyelvként" funkcionált), és végigköveti azt a folyamatot, mely elvezet a latin nyelvű históriától és a francia nyelvű epikától a *prózában* írott *francia* nyelvű

történetírásig. A dolgozat első része tehát a középkori francia történetírás egy lényeges vonulatának *első magyarországi* feldolgozási kísérlete, s az eredeti terveknek megfelelően egy hatalmas és szerteágazó anyag rövid összefoglalását adja.

Emellett a disszertáció igyekszik kiemelni a francia nyelvű történetírás legfontosabb *sajátosságait*: köztük a közönségigény megjelenésének, az uralkodói politika érvényesülésének összefüggéseit, utal a történetírásnak a francia nemzetté válás folyamatában betöltött szerepére és arra a sajátos "bilingvizmusra", mely *csak a történetírás* területén jelentkezett a 13. századtól kezdődően. Mindez egyúttal lehetőséget nyújt annak bemutatására, hogy a francia nyelvű történetírás különböző központjai hogyan helyezkednek el *térben és időben*, és felhívhatja a figyelmet a középkori történetírás által betöltött további különböző funkciókra; – többek között a kései középkorban nyilvánvalóvá váló "*propagandisztikus*" és "*közvélemény*"-alakító szerepére.

A dolgozat első ízben tekinti át a hozzáférhető anyag nagy részét, és szakítva azzal a (szakirodalom által is sugallt) hagyománnyal, mely szerint kizárólag a legjelentékenyebb történetírókkal célszerű foglalkozni (eszerint ugyanis csak Clari, Villehardouin, Joinville, Froissart, és Commines tartozik ebbe a körbe), felhívja a figyelmet a többi, *kevésbé ismert* történetírói produkcióra is.

Lényeges lehet továbbá a dolgozatnak az a megállapítása is, mely szerint a történetírást (különösen a 14. századi történetírást) valójában "*előzönl!*" az irodalom, ezzel sajátos helyzetet teremt; ennek mi azt a következményét tapasztalhatjuk, hogy a kifejezetten irodalmi alkotások (köztük Deschamps, Froissart, Mézières, Pisan művei) gyakran *árnyaltabb* és pontosabb (de legalábbis ugyanolyan értékű) *történeti* információkat közvetítenek, mint a francia nyelvű történetírás maga.

A dolgozat (a történelemben és a történetírásban egyaránt) az 1380-as éveket tekinti korszakhatárnak: ekkortól kezdve azonban a (mindenekelőtt Froissart

munkájával) csúcsteljesítményt produkáló francia nyelvű historiográfia már nem csak a százéves háborúban szembenálló felek többé-kevésbé "rivalizáló" történetírásaként tartandó számon, mely csak a háború, a lovagság *apoteózisát* adja, hanem fokozatosan (és mintegy "öntudatlanul") a francia monarchia *folytonosságának* örököjévé válik (mint a *Grandes Chroniques*), vagy a korabeli *földi* hatalmasságok (elsősorban a *territoriális* fejedelmi udvarok) szolgálatába szegődve hoz létre fontos alkotásokat.

Első ízben tesz kísérletet a dolgozat arra is, hogy bemutassa azokat a történetírókat, akik egy-egy fejedelem (Foix grófja, Bretagne hercege...) vagy jelentősebb hadvezér (Du Guesclin, Edward, a "Fekete Herceg", Boucicaut...) szolgálatában tevékenykedtek, különös tekintettel a *burgundi* udvarra, melynek rendkívüli szellemi pezsgésében a *történetírás* (és az olyan történetírók, mint Monstrelet, Chastellain, Du Clercq, Wavrin, Molinet, De la Marche) kivételesen fontos szerepet játszottak.

Ugyanakkor az ún. "pártos történetírás" (*armagnac–houguignon*) korának alaposabb tanulmányozása árnyalja azt az eléggé elterjedt, sematikus képet, mely szerint egy-egy történetíró eleve "armagnac-királypárti" illetve "burgundi"; hiszen számos esetben mutatható ki az *átmenet*, sőt, egy adott történetíró életművén belül is végigkövethető olyan folyamat, melynek során a szerző a burgundi párt feltétlen támogatásától eljut a későbbi VII. Károly pártjával való teljes azonosulásig.

A disszertáció fontosabb törekvései közé tartozott, hogy a történetírás történetének tanulmányozása során kitérjen a középkori francia *nemzettudat*, a *királyi hatalom* és a *politikai gondolkodás* történetírással és politikai vitairóadalommal meglévő kapcsolatrendszerének a tanulmányozására, és (lévén, hogy a francia művelődésnek a 15. század végéig nincs a politikai gondolkodásban Dantéhoz vagy Marsiliushoz fogható alakja) felhívja a figyelmet arra, hogy a francia *politikai gondolkodás* középkori

történetének egyik legfontosabb műhelye és leghívebb kifejezője valójában maga a *történetírás*.

Ugyancsak lényegesnek tekinthető, hogy ez a rész *először* ad magyarul részletesebb információkat számos fontos, de gyakorlatilag hazánkban a szélesebb szakmai közönség előtt is alig ismert) történetíró (Le Bel, Pizan, Monstrelet, Du Clercq, Le Bouvier, J. Chartier, D'Escouchy, Chastellain, Molinet, De la Marche) munkásságáról; s először mutatja be részletesebben a *Grandes Chroniques*-nak a századfordulón (14-15. sz.) tevékenykedő, közelmúltban azonosított szerzőjének, Michel Pintoin-nek a tevékenységét.

A disszertáció első részének egyik legfontosabb célja (és talán eredménye) kétségtelenül Philippe de Commines életművének bemutatása volt. Commines tevékenységének eddig gyakorlatilag nincs magyarországi irodalma, s az európai politikai gondolkodás fejlődésében rendkívüli fontosságúnak tekintett *Emlékiratai*-ból mindössze néhány oldal jelent meg eddig magyarul; -- pedig Commines (a művében megfogalmazott gondolatok tanúbizonysága szerint), a fejedelmekről, az államok egymás közötti viszonyáról, a politikáról és a diplomáciáról már szinte "mindent tud", amit Machiavellinél (valamivel *később*) olvashatunk. Az *Emlékiratok* a 16. századtól a 18. századig (a Biblia-kiadások mellett) a leggyakrabban kiadott és legtöbb nyelvre lefordított művek közé tartozott, s az uralkodás valódi *kézikönyveként* tartották számon. A dolgozat -- remélhetően meggyőző érvekkel -- azt igyekszik bizonyítani, hogy Commines művének (melynek jelenléte a 16-17. sz.-i magyar könyvtárakban jól dokumentálható) komoly *magyarországi* hatása volt, és hogy talán az a szerep, amit a magyar politikai gondolkodásban a szakirodalom hagyományosan *Machiavelli* hatásának tulajdonít, valójában korántsem kizárt, hogy *Commines* teljesen *hasonló gondolatrendszerének* a tükröződése. (A disszertáció Commines-re vonatkozó része külön cikknek készült, megjelenés előtt áll, és ezért önálló jegyzetelésű.)

Mindemellett az első rész elemzése alapján megállapítható, hogy a középkori történetírásban valójában csak a *latin nyelvű* krónikairodalom műfajának fejlődése zárul le a 13. századdal; hiszen a 14–15. századi rendkívül gazdag *francia* nyelvű krónikaanyag önmagában is arra utal, hogy a "vulgáris (illetve immár *nemzeti*) nyelven" írott krónikák esetében ez a folyamat természetesen tolódik ki a 15. század második feléig.

Végezetül, a francia történetírással kapcsolatos kutatásaink "*melléktermékének*" és egyben eredményének tekinthető annak a mintegy 350 oldalnyi (még kéziratban lévő) anyagnak a *fordítása*, melynek eredeti változata Sz. Jónás Ilona válogatásában az Európa könyvkiadó számára készült el, s elsősorban Clari, Joinville és Commines műveiből állt össze. Ebből az anyagból (más szerzők műveivel kiegészítve) tartalmaz néhány fontosabb részletet a disszertáció egyik melléklete. (*Melléklet N. ° 1.*)

A dolgozat *második részének* fontosabb megállapításait az alábbiakban foglalhatjuk össze:

Mindenekelőtt a dolgozatnak ez a része (a fentebb vázolt és az anyag belső szerkezete által diktált bontásban) *először* tekinti át szisztematikusan a francia történeti anyag Magyarországra vonatkozó részeit. Ehhez a munkához a kiindulópontot mindenekelőtt ugyancsak Eckhardt Sándor, Karl Lajos, Győry János és Gábrriel Asztrik tevékenysége kínálta, akik a francia nyelvű szövegek egyes részeit több ízben állították elemzéseik központjába. Műveik ma is fontos támpontot jelentenek, de anyaguk ma már alapos kiegészítésre illetve felfrissítésre szorul, szempontjaik pedig kétségtelenül gazdagíthatók. Az általunk összegyűjtött források között mindenesetre több olyan (különösen Zsigmondra, Hunyadi, V. Lászlóra és Mátyásra vonatkozó) szöveg található, melyet még nem használt fel a történetírás.

A dolgozat megállapítja, hogy a francia nyelvű történetírásban a magyarok történeti kontextusban való szerepeltetése döntő részben minden bizonnyal és a francia nyelvű *epika* hozománya: a különböző "*chanson de geste*"-ek szövegében (a *Roland-*

énektől kezdődően) rendszeresen találkozunk a magyarokra vonatkozó utalásokkal. A dolgozatnak ez a része azt vizsgálta, hogy a magyar vonatkozások milyen kontextusban szerepelnek, s volt-e valamilyen azonosítható valóság-alapjuk. Ez a megközelítés két irányban teszi lehetővé következtetések levonását: egyrészt segítségével nyomon lehetett követni a "magyarság-kép" koronkénti változásait, másrészt azonosítani (de legalábbis valószínűsíteni) lehetett néhány magyar vonatkozású információ eredetét illetve forrását.

Ennek alapján a 11. század utolsó évtizedétől kezdődően az Anjou-kor végéig *két vonulatot* sikerült elkülöníteni: az *egyikben* (ez a legkorábbi anyag) a magyarok előbb a keresztények *ellenségei* között szerepelnek, és fokozatosan (de elég gyorsan) kerülnek át a keresztény oldalra, a *másikban* vagy pogányok vagy keresztények, de mindenesetre egy egzotikus, hatalmas és igen gazdag ország lakói, királyai többnyire nagy tekintélyű uralkodók, és a történetekben általában *pozitív* szerepet játszanak, miközben egyre gyakoribb, hogy a nyugati kereszténység számos ismert személyisége (Szent Mártontól Szent Honorátuszig és Chlodvigtól Nagylábú Bertáig...) *magyar* származásúként szerepel.

A dolgozat megállapításai szerint a magyar vonatkozások megjelenése kezdetben még valóban kötődik a *kalandozások* egyre távolodó (többnyire egy adott, kisebb kollektíva által megőrzött) emlékéhez, a *kereszteshadjáratok* (gyakran ellentmondásos) élményanyagához, a magyar-francia *dinasztikus* kapcsolatok árpád-kori fellendüléséhez (különösen III. Béla, Imre és II. András idején, valamint a magyar hercegnők nagy nyugati fejedelmi központokba kerülésével), a sajátosan alakuló *anjou*-kori magyar-francia kapcsolatokhoz, valamint a középkori francia gondolkodás egyik meghatározó komponenséhez, a franciák *trójai* eredetéhez, vándorlásához és pannoniai (sicambriai) tartózkodásához, és szoros összefüggésben van a magyar királyság szerepének periodikus *felértékelődésével* és presztízisének növekedésével.

Az elemzések alapján igen valószínű, hogy a francia nyelvű történetírás épít a latin nyelvű történetírás anyagára is (főleg kezdetben, majd pedig a 14-15. sz. fordulóján, teljesen más körülmények között), úgy tűnik azonban, hogy az első alkotásokban kialakuló, magyarokkal kapcsolatos kép inkább a korábbi francia nyelvű irodalmi szövegekhez áll közelebb, melyekből szinte teljesen hiányzik (legalábbis nagyon ritkán észlelhető) a kalandozások korában kialakult negatív emlékanyag. Ugyanakkor az egyértelműen pozitív megközelítés érvényre jutása csak fokozatosan, a 12. század során ment végbe, míg széleskörű elterjedése majd csak a 13. század hozománya lesz. Ez valójában egy *kölcsönös*, "kétirányú" és "öngerjesztő" megismerkedési folyamat eredménye, melynek során Magyarországon is mindinkább érzékelhető a nyugati (és ezen belül nem elhanyagolható mértékben a francia) *világi kultúra* hatása, miközben egy szinte teljesen pozitív magyarság-kép ereszt szilárdan gyökeret a nyugati népek gondolkodásában.

Míndezek értelmében, a francia nyelvű anyag alapján, a dolgozat arra a következtetésre jut, hogy a *magyarság* széleskörűbb és teljesebb *integrációja* a nyugati kereszténység gondolatvilágába *része* a komplex nyugati *expánzió*nak és annak az *intellektuális* fellendülésnek, amit a 13. század az egész kontinens számára hozott.

Egy másik lényeges megállapítása talán az, hogy a 13. század elejétől számítható francia nyelvű történetírásból teljesen *hiányzik* a magyarok pogány múltjára illetve a kalandozások korára vonatkozó utalás. Bennük tehát a magyarság vagy tényszerűen, vagy pozitív összefüggésben, és már csak mint a kereszténység szilárd és *aktív komponense* jelenik meg.

A disszertáció ugyanakkor érdekes (és a közhiedelemmel vagy a várakozásokkal talán részben ellentétes) megállapításokra jut a magyar Anjou-korra vonatkozó francia nyelvű anyag áttekintésekor: e korabeli krónikákban ugyanis nincs, illetve *alig van* magyar vonatkozású információ, ami ellentmondani látszik annak az eléggé elterjedt

tételnek, hogy a francia Valois--magyar Anjou kétoldalú kapcsolatok kivételesen jók és intenzívek lettek volna. Ugyanakkor a történetírással összevetve ismét azt tapasztalhatjuk (és ez az első fejezetben vázolt általános tendenciákkal is összhangban van), hogy az irodalmi szövegek történeti információinak mennyisége gyakran meghaladja a történetírást (erre az egyik legjobb példa a *Magyarországi Károly Úr regénye*, melynek születését -- éppen a véleményünk szerint benne rejlő, feltételezhetően magyar vonatkozású történeti mag alapján -- a kiadója által becsült időpontnál legalább egy évszázaddal *korábbra* datáljuk).

Eszerint tehát részben az irodalmi szövegeknek köszönhető, hogy az árnyaltabb és gazdagabb Magyarország-kép további *integrálódása* a francia nyelvű "közönség" gondolatvilágába nem szakadt meg, nem szorult vissza, sőt, a korábbi és az újabb szövegek számának rohamos növekedésével is, e gondolati kapcsolatrendszer "szöveve" valamelyest még sűrűbbé is vált; és noha a bennük foglalt információk néha pontatlanabbak és részben meseszerűbbek lettek, az ország és királya ekkor helyezkedett el szilárdan a középkori ember számára oly fontos és értékhordozó *fikciók* világában: a Magyar Királyság abban a "csokorban" található, mely -- mint ahogy számos nyugati uralkodó címerpajzsa tanúskodik róla -- azt a három legvonzóbb királyságot (Jeruzsálem, Nápoly, Magyarország) köti egybe, melyeknek megszerzéséről több dinasztia tagjai ábrándoztak.

A francia nyelvű anyagban fordulópontot jelentő, Zsigmond-korra vonatkozó rész valószínűleg a disszertáció legkidolgozottabb fejezetei közé tartozik. Részletesen bemutatja, és részben *új megvilágításba* helyezi a korabeli magyar--francia kapcsolatokat, kiegészíti a Zsigmond nagyívű diplomáciai tevékenységét bemutató és értékelő adatokat, s megpróbál néhány új szempontot érvényesíteni az elemzésben. Igyekszik egybegyűjteni a Zsigmond-korra vonatkozó *teljes* francia forrásanyagot, és több szöveget először használ fel: valószínűleg az érdemei közé tartozik a zsigmondi

közvetítési kísérlet és az abból kialakuló szövetségi rendszer főbb elemeinek, továbbá a császári *univerzalizmus* érvényesítési kísérleteinek s a későbbi zsigmondi politika franciaországi és burgundiai megítélésének a sokoldalú bemutatása.

A francia történetírásban Hunyadi korával és törökellenes harcaival keveset foglalkoztak (ezt a korszakot döntően N. Iorga és C. Marinescu francia nyelvű munkássága közvetítette a francia történetírás felé), miközben a magyar történetírás sem igazán érdeklődött a Hunyadi családra, illetve főleg Hunyadi törökellenes harcaira vonatkozó francia anyag iránt. Ez a rész tehát igen sok (ha nem is teljesen ismeretlen, de mégis új vagy fel nem használt) információt tartalmaz, ami nem elsősorban az eseménytörténet vagy különböző adatok pontossága szempontjából értékes, hanem annak vizsgálatát teszi lehetővé, hogy miként reagált a keresztény Európa, különösen pedig Franciaország a fenyegető török veszélyre, s részletesen elemzi a kor egyik sokat vitatott problémáját, az ún. "Fehér Lovag"-mítosz születését, kibontakozását és utóéletét, és megpróbál választ adni a még nyitott kérdésekre, köztük a "Chevalier Blanc" alakjának születésére újfajta magyarázatot keres. (A Hunyadi tevékenységével összefüggő anyag a legnagyobb mennyiségű, a különböző szerzők szövegeit figyelembe véve összesen mintegy 130 oldalnyi terjedelmű).

Az V. Lászlóra vonatkozó forrásanyag adatai a magyar-francia kapcsolatok *különleges* fejezetét jelentik: egy dinasztikus házasság és egy szoros szövetségkötés terve (több, egymással nem feltétlenül szoros kapcsolatban lévő okból) számos forrásban (Du Clercq, Bouvier, Chartier, Chastellain, Commynes, Villon) maradt ránk. A disszertációnak ez a fejezete először vizsgálja meg a maga komplexitásában a nagyvívű szövetségi tervet és a vele kapcsolatos kommentárokat (s a francia szövegek, valamint egy kevésbé ismert latin nyelvű dokumentum segítségével) felhívja a figyelmet a mindenekelőtt törökellenesnek induló szövetség valójában *Burgundia-ellenes* élére, elemzi a László névvel összefüggésben kialakított "*Lancelot-mítosz*" sajátos aspektusait,

és kiemeli a magyar diplomácia kifejezetten *modern* és dinamikus (egyszerre *középkori* és *humanista* értékeket sugalló) érvelését, melynek során a magyar királyt "a kereszténység védőpajzsaként" ábrázolja (s ezzel bizonyítja, hogy a magyar diplomácia érvrendszerében ez az elem már a 15. sz. közepén meggyökeresedett, szemben az eddigi megállapításokkal, melyek e "szállóige" első franciaoszági előfordulását a 16. század elejére teszik).

Az utolsó olyan uralkodó, aki a 15. századi francia historiográfiában fontos szerepet kapott, Hunyadi Mátyás volt. A dolgozat első ízben tesz kísérletet arra, hogy valamennyi (többé-kevésbé) ismert francia forrás figyelembe vételével tanulmányozza a Mátyásról kialakított képet. Felhívja a figyelmet arra is, hogy a Hunyadi Jánosról (a "Fehér Lovagról") és a fiáról, Mátyásról alkotott vélemények meglehetősen szoros kapcsolatban állnak egymással. Tudjuk, hogy eddig többnyire néhány kiragadott, Mátyást kizárólag *dicsőítő* szöveg idézetével elégedett meg a történettudomány. Valójában a francia forrásokban megjelenő Mátyás kép ennél sokkal *árnyaltabb*, és valószínűleg jóval kiegyensúlyozottabban tükrözi a Mátyással szimpatizáló és a vele szembenálló tábor véleményét, érveit és "*politikai propagandáját*": ez a Mátyás-kép tehát nem egysíkú és nem is egyértelműen pozitív: a magyar király egyszerre jelenik meg mint "*felkapszkodott póri származás*" (Chastellain, Molinet, De la Marche) és mint korának egyik *legnagyobb fejedelme*, a reneszánsz fejedelem-típus egyik *modellje* (Commynes).

Úgy érezzük, hogy a fentiekén kívül a dolgozat eredményei közé sorolható még annak a *bibliográfiának* és *kislexikonnak* az összeállítása, mely a magyar vonatkozásokat is tartalmazó francia nyelvű munkákat, kiadásait és (ahol azonosíthatók) szerzőik legfontosabb adatait gyűjti egybe. A forráskiadó tevékenység intenzitásának növekedésével remélhetőleg még tovább gazdagítható gyűjtemény (melynek célja a további kutatómunka segítése) jelenleg mintegy 100 tételből áll, (és

természetesen támaszkodik a korábbi bibliográfusok tevékenységére), de adatainak jó része saját gyűjtésből származik, s tudomásunk szerint az eddigi legteljesebb ilyen összeállításnak tekinthető. ("Kislexikon és Bibliográfia", *Melléklet* N° 2.)

Megjegyzés: A dolgozattal kapcsolatos anyaggyűjtés 1996 őszén zárult le.

IV./ Publikációk a dolgozat témaköréből

1./ *Zsigmond nyugat-európai diplomáciai tevékenysége a konstanzi zsinat időszakában (1414--1418)*, „Acta Iuvenum, Sectio Historica”, Szeged, 1975., 29--64.

2./ *A zsigmondi magyar állam külpolitikája 1420-ig, különös tekintettel Nyugat-Európára*, Szeged, 1978., (egyetemi doktori disszertáció).

3./ *A nemzetközi kapcsolatok rendszerének átalakulása Nyugat-Európában a 15. sz. elején*, "Acta Universitatis Szegediensis, Sectio Historica", (a továbbiakban "AH"), LXXVI., Szeged., 1983., 11--23.

4./ *Mutation de l'historiographie française et élargissement de son horizon au 15e siècle. Un exemple: „les affaires de Hongrie”*, "AH", LXXXVII., Szeged., 1988., 3--18.

5./ *„Lanselot, roy de Honguerie et de Behaigne” -- Naissance et épanouissement d'un mythe au milieu du 15e siècle*, „Acta Universitatis Szegediensis. Acta Romanica” XIII., Szeged, 1988., 93--117.

6./ A „Fehér Lovag”. A Hunyadi-mítosz kérdéséhez a 15. sz.-i francia történeti irodalomban, in „Tanulmányok Karácsonyi Béla 70-ik születésnapjára”, Szeged, 1989., 81--117.

7./ *Perspectives politiques et tentatives de regroupement territorial au début du quinzième siècle: quelques aspects internationaux*, dans „Les Pays de l'Entre-Deux au Moyen-âge” CTHS, Acte du 113e Congrès National des Sociétés Savantes”, Strasbourg, 1988., Paris, 1990., 155--171.

8./ *Quelques aspects européens du conflit armagnac--bourguignon: Sigismond et la France des partis*, dans „Violances et contestation au Moyen-âge”, CTHS, „Actes du 114e Congrès National des Sociétés Savantes”, 1989, Paris., Paris, 1990., 305--318.

9./ *Sigismond et la soustraction d'obédience: une doctrine de politique internationale?* dans „Crises et Réformes dans l'Église de la Réforme Grégorienne à la Pré-Réforme”, CTHS, „Actes du 115e Congrès National des Sociétés Savantes”, 1990, Avignon., Paris, 1991., 315--335.

10./ *Réflexions sur l'édition d'un roman médiéval: 'Le Roman de Messire Charles de Hongrie' ed. par M-L. Chênerie*, „Cahiers d'Études Hongroises” (a továbbiakban „CEH”) N° 5., Paris III.--Sorbonne Nouvelle, Paris, 1993, 275--280.

11./ A 15. századi francia útleírások Magyarország-képe, in „Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön és külföldiek Magyarországon”, Budapest--Szeged, 1993., II., 1006--1020.

12./ *Voyage, récit de voyage et la Hongrie dans la littérature historique française des 14e et 15e siècles*, dans „Écrire le Voyage”, ed. par G. TVERDOTA, Paris III.--Sorbonne Nouvelle, Paris, 1994., 125--143.

13./ *Geoffroy de Villehardouin*, in „Korai magyar történeti lexikon”, (a továbbiakban **KMTL**) főszerk. KRISTÓ Gy., szerk. ENGEL P.--MAKK F., Budapest--Szeged, 1994., 703.

14./ *Robert de Clari*, in **KMTL**, főszerk. KRISTÓ Gy., szerk. ENGEL P.--MAKK F., Budapest--Szeged, 1994., 140. /EHHA/

15./ *Jean de Joinville*, in *KMTL*, főszerk.: KRISTÓ Gy., szerk. ENGEL P.--MAKK F., 1994., Budapest--Szeged, 1994., 307. /EHHA/

16./ *Les Hunyadi vus par les historiens français du 15e siècle*, in „*Mathias Corvinus, and the Humanism in Central Europe*”, szerk. KLANICZAY T.--JANKOVICS J., Bp. 1995., 75--95.

17./ *Történelem és fikció: Magyarországi Károly úr regénye*, „AH”, XCIX., Szeged, 1995., 5--31.

18./ *Francia források Zsigmond párizsi tartózkodásáról (1416 március)*, in „*Kelet és Nyugat között*”, Történeti Tanulmányok Kristó Gyula Tiszteletére, szerk. KOSZTA L., „Szegedi Középkorász Műhely”, Szeged, 1995., 103--141.

19./ *A modern politikai gondolkodás forrásvidékén: Philippe de Comynes*, „Modern Történeti Füzetek”, N° 1., JATE, szerk. KUKOVECZ Gy., Szeged, 1997. (megj. előtt)

20./ *A középkori francia expanzó fő irányai: Jeruzsálem, Róma, Trója*, „Modern Történeti Füzetek” N° 2., JATE, szerk. KUKOVECZ Gy., Szeged, 1996: (megj. előtt)